

Бондарець О. В.

СПЕЦИФІКА ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКИХ ГОРОДИЩ

У статті розглядається джерельна база та історія досліджень давньоруських городищ. Наголошується на важливості їх осмислення у контексті основних парадигм культурологічного пізнання.

Середньовічна урбаністика є гігантським дослідницьким полем, на якому уже понад два століття вдосконалюються методики пізнання. Нині змінився погляд на середньовічний текст: фактологічне ставлення до джерела поступилося місцем його сприйняттю в категоріях, адекватних уявленням часу, що вивчається. Таким чином, перед дослідником постає проблема критичного осмислення складності, багатоплановості середньовічного слова. Нового прочитання та критичного аналізу потребує також українська медієвістична історіографія і, зокрема, урбаністичні дослідження.

1. Джерела

Для вивчення давньоруських городищ важливі як писемні джерела, так і епіграфічні пам'ятки, археологічні матеріали, а також дані допоміжних історичних дисциплін, етнографії, лінгвістики та інших, насамперед гуманітарних, наук.

Більшість відомостей про давньоруські «гради» є в Іпатіївському [1], Лаврентіївському [2] та Новгородських [3] літописах. В усіх літописних зводах та інших писемних джерелах, за підрахунками М. Тихомирова, згадано 271 місто, з них 25 - IX-X ст., 64 - XI ст., 135 - XII ст. та 47 - XIII ст. (до монголо-татарської навали) [4]. Розуміючи умовність висновків, що ґрунтуються лише на писемних джерелах, дослідник все ж указував, що в середині XIII ст. в Русі існувало близько 300 міст. 240 міст, із зазначених М. Тихомировим, нині ототожнюються з конкретними археологічними пам'ятками. Але завдяки археологічним дослідженням кількість міст X-XIII ст., відомих писемним джерелам, значно збільшилася. Деякі міста з'являються в літописах та документах лише в другій половині XIII-XIV ст., хоча існували значно раніше, що і підтверджують археологічні дані. На сьогодні, за підрахунками А. Кузи, всього нараховується 414 укріплених поселень з культурним нашаруванням X-XIII ст., відомих за писемними джерелами [5].

Більшість вчених наголошують, що серед джерел XIV ст. найціннішим для дослідження чисельності давньоруських міст є «Список руських міст дальніх і ближніх», що містився у додаткових статтях після Комісійного списку Новгородського першого літопису молодшого зводу середини XV ст. [6]. Його пізніші списки досить численні, вміщені в різних збірниках XVI - початку XVII ст. До «Списку...» включено 358 міст (не лише міста, що входили до складу руських князівств кінця XIV ст., а й ті, що збереглися в пам'яті сучасників як давньоруські). Детально досліджуючи цю пам'ятку, М. Тихомиров визначив місцезнаходження 304 міст і зробив припущення, що «Список...» виник у Новгороді між 1387 та 1392 роками, можливо, у торгових колах [7]. Б. Рібаков, використовуючи дані «Списку...» для реконструкції давньоруської території та складання карти міст, пов'язував походження цієї пам'ятки з діяльністю митрополита київського і московського Кіпріана [8]. Пізніше вчений вказує, що переліки різних груп міст складені неодноразово (список заліських міст - після 1387 р., смоленських - після 1386 р., київських - після 1394 р.), а в загальний «Список...» їх було об'єднано близько 1395 р. у канцелярії митрополита Кіпріана (як перелік тих міст, які повинні були сплачувати певну данину митрополиту) [9]. В «Списку...» названо 130 міст, які згадуються в літописах до середини XIII ст., а також ще 70 городищ, які за археологічними даними вже існували до середини XIII ст. [10].

Окрім літописів та «Списку...», деякі «гради» X-XIII ст. згадуються в актових матеріалах XII-XV і навіть XVI ст. [11].

Увагу багатьох дослідників привернули, зокрема, смоленські єпископські грамоти [12], що містять важливі дані для вивчення малих міст Русі, серед яких «Уставний запис про розміри надходжень з міст Смоленської землі» та «Уставна і жалувана грамота смоленського князя Ростислава Мстиславича церкві Богородиці і єпис-

копу, пов'язана із заснуванням єпископії в Смоленську».

Вивчаючи городища, необхідно враховувати просторові уявлення русичів, що знову ж таки неможливо без залучення літературних пам'яток Русі [13].

Слід звернути увагу й на зарубіжні джерела, що містять цінну інформацію про Русь, у тому числі про її укріплені поселення.

Чимало відомостей про територію Русі, її області та деякі міста, топографічні особливості південного кордону руських князівств тощо знаходимо у візантійських писемних пам'ятках. У трактаті «Про управління імперією» («De administrando imperio») Константина VII Багрянородного, написаному біля 950 року, описується, зокрема, плавання кораблів русів по шляху «із варяг в греки» і при цьому перераховуються міста, що зустрічаються (Новгород, Смоленськ, Любеч, Чернігів, Вишгород, Вітичев) [14]. М. Тихомиров зазначав, що спотворення Константином Багрянородним назв руських міст залежало від джерела, яким користувався автор, а саме інформації норманів, які прибули до Константинополя [15]. В переліку єпископств Русі, складеному в середині XII ст., перераховуються Білгород, Новгород, Чернігів, Полоцьк, Володимир, Переяслав, Суздаль, Туров, Канів, Смоленськ, Галич [16].

Арабські вчені IX - початку X ст. ал-Хварізмї, Сухраба, ал-Фарганї та ал-Баттанї, чїї праці суттєво вплинули на всю географічну науку Халїфату, а їх латинські переклади XII-XIV ст. обумовили поширення географічних поглядів і в середньовічній Європі, подають лише деяку інформацію про території, а саме - перелік земель, населених пунктів, берегових ліній морів, озер, течій річок і т. ін. [17]. Особливої уваги заслуговують повідомлення, що ґрунтуються на реальному ознайомленні з територіями, які описуються (Ібн Фадлана, Абу Хамїда, ал-Гарнатї). Важливі також і ориґінальні відомості, отримані від осіб, які бували в Східній Європі. Такі, зокрема, містяться в текстах ал-Істахрї, ал-Масудї, Ібн Хаукала та ін. Відомості Ібн Фадлана про русів [18] завжди викликали великий інтерес у дослідників. Але встановлено, що описані ним обряди і зовнішній вигляд русів видають у них скандинавів, хоч і не позбавлені слов'янських та фінських рис [19].

Для дослідників урбанізаційних центрів Давньої Русі цінним є «Баварський географ» («Geographus Bavarus»), що в рукопису мав назву «Опис міст і областей на північ від Дунаю» («Descriptio civitatum et regionum ad septentri-

onale plagam Danubii»), адже цей текст другої половини IX ст. є переліком племен і народів Центральної та Східної Європи, переважно слов'янських, а також містить дані про кількість їхніх міських центрів. На думку фахівців, це джерело є досить специфічним, складним для використання [20].

Варто також звернути увагу на свідчення інших німецьких середньовічних джерел [21].

Анґлійські джерела IX—XIII ст. (хроніки й аннали, трактати і житія, філософські твори і пам'ятки куртуазної літератури, звіти про мандрівки тощо) посідають досить важливе місце в європейській історіографії, що зберегла відомості про Русь («Руссию» чи «Рутению») [22]. Детальні географічні описи наявні в таких пам'ятках XIII ст., як «Імператорські дозвілля» Гервазія Тільберійського, «Про властивості речей» Бартоломея Анґлійського та «Великий твір» Роджера Бекона.

В польських хроніках (наприклад, у «Даґоме Юдекс» («Dagome Iudex»), «Хроніці Галла Аноніма», «Хроніці магістра Вінцентія Кадлубка») й анналах («Рочніку Краківського капітула», «Рочніку короткому» та інших) XI - середини XIII ст. також знаходимо низку відомостей про Русь, зокрема, про її столицю [23]. Сторінки «Великої хроніки» [24], що включила «Хроніку Галла Аноніма» та «Хроніку магістра Вінцентія Кадлубка», а також багато інших матеріалів, серед яких - хроніки, аннали, документальні записи, житія святих, рицарські повісті, усні перекази відобразили насамперед політичні відносини Польщі та Русі протягом кількох століть. Але Великопольська хроніка містить і низку даних, що привертають увагу дослідників давньоруських городищ.

Дослідники західноєвропейських середньовічних джерел, зазначаючи суб'єктивність оцінок давніх історіографів та їх іноді упереджене ставлення до тих чи інших фактів, неодноразово наголошували, що при вивченні джерел слід враховувати особливості середньовічного історизму, теоретичні засади наукових шкіл і творчі принципи давніх авторів.

Рунічні написи X-XII ст. містять найбільш ранні відомості з історії географічних уявлень давніх скандинавів про Східну Європу [25]. їхня географічна номенклатура досить різноманітна: гідроніми, ойконіми, загальна назва Русі та сусідніх країн і народів. Уся територія, що лежить на схід і південний схід від узбережжя Балтійського моря, має назву Gardar (більш рання форма, ніж поширена в сагах назва Gardariki [26]). Серед вказаних у рунічних текстах міст виділяється Новгород (Holmgardr), що згадується тричі.

Традиції скальдичних віршів (IX-XI ст.) та рунічних написів (X-XII ст.) продовжують королівські саги [27].

Що ж до давньоскандинавських географічних творів XII-XIV ст., то їхні відомості про Русь не мають аналогій у географічній літературі, адже в їх основі лежить безпосереднє знайомство з країною. Автор трактату «Які землі лежать в світі» виявляє особливий інтерес до Східної Європи: в списку європейських річок переважно називає ті, що протікають на території Русі, подає розширений список міст Східної Європи, перераховує сусідні народи [28]. Дещо менш ґрунтовний перелік міст в «Описі Землі III» [29]. За складом та послідовністю переліку міст «Опис Землі I» [30], як вважає О. Мельникова, незалежний від «Які землі лежать в світі» [31]. Навпаки, подібний список міст маємо в «Сагі про Одда-Стріла» (друга половина XIII ст.) [32].

Саги про давні часи XIII-XV ст., часто відхиляючись від сюжетів королівських саг, містять топонімічні дані, характерні для останніх, внаслідок чого серед давньоруських міст у них знову з'являється Ладога (Aldeigja, Aldeigjuborg). Але в них багато спільного і з географічними трактатами. Разом з тим, як наголошують дослідники, в цьому джерелі є й додаткові топонімічні дані, зокрема латинізовані позначення Русі (Russia, Russialand), Новгороду (Nogardar), Києва (Kio), а також назви двох міст Alaborg (Aluborg) та Danparstadir (Dapstadir) [33]. Загальна кількість топонімів Східної Європи, зазначених у текстах саг про давні часи, - близько 40 [34]. В широко відомій та популярній у середньовічній Ісландії «Сагі про Хальвдана Ейстейнсона» (Hálf-danar saga Eysteinsonar), написаній не раніше середини XIV ст., зустрічаються назви, що не мають паралелей в інших давньоскандинавських пам'ятках [35]. Майже винятково на території Східної Європи розгортаються події й у ряді інших саг, зокрема, у «Сагі про Інґвара Мандрівника» [36], яка, за Г. Глазиріною, датується першою половиною - серединою XIII ст. [37].

У різножанрових давньоскандинавських джерелах відображено поетапність географічного пізнання Східної Європи [38]. Їх відомості про міста різнохарактерні та досить специфічні: від згадок назв і найзагальніших типологізованих уявлень до конкретних, часом унікальних, деталей.

Про перевагу археологічних матеріалів над рештою категорій джерел неодноразово було зазначено в багатьох дослідженнях, де звертали увагу на значну кількість пам'яток та можливість перевірки серіями нових знахідок.

Археологічні дані дали можливість А. Кузі розглядати на території Давньої Русі 1395 укріплених поселень X-XIII ст. [39] (в іншій праці йдеться про 1397 укріплених поселень IX-XIII ст., які також подано в окремому списку та на карті [40], хоч там же під час розподілу городищ на групи за ступенем археологічного вивчення [41] враховано 1395). На його думку, зібрано відомості про більшість давньоруських укріплених поселень X-XIII ст. і, хоч цифра може бути дещо збільшена в ході подальших дослідницьких робіт, важко чекати у підрахунках настільки суттєвих змін, щоб вони відбилися на кінцевому результаті. За ступенем археологічного вивчення А. Куза поділяв городища на чотири групи: 1 - стаціонарно досліджені широкою площею (236 [16,9%] пам'яток), 2 - вивчені розвідковими розкопками та шурфами (626 [44,9 %]), 3 - досліджені без цілеспрямованих розкопок культурного шару (458 [32,8 %]), 4 - поселення, культурно-хронологічні риси яких визначено не досить чітко (75 [5,4 %]) [42]. Він правомірно наголошував, що високий відсоток пам'яток двох перших груп визначає значні інформаційні можливості основного джерела.

Практично всі відомі нині джерела введено в науку, й тому завданням дослідників є їх максимальне використання та особливо визначення інформативних меж джерел.

2. Історія вивчення: основні етапи і напрями

У медієвістичній історіографії накопичено значний досвід у вивченні давньоруських городищ, а особливо - давньоруського міста. Ми можемо згадати праці, де розглядалась історія досліджень у цій сфері [43]. Аналізуючи укріплені поселення X-XIII ст., А. Куза виділяв кілька етапів в археологічному вивченні давньоруських пам'яток: 1) XIX ст. - середина 30-х років XX ст.; 2) II половина 30-х років XX ст. - кінець 50-х років XX ст.; 3) 60-ті - 80-ті роки XX ст. [44] та передбачав початок якісно нового етапу, оскільки поруч з поглибленням диференціації досліджень чітко визначилися протилежні тенденції до їх інтеграції та синтезу [45]. На нашу думку, визначаючи етапи, слід враховувати й історію розвитку вітчизняної археології загалом [46].

Інтерес до городищ виявився в науці на початку XIX ст. Питання про призначення цих пам'яток довго було дискусійним: одні дослідники вважали їх язичницькими святилищами [47] («...сій городища були святими огородами или приходскими мѣстами, гдѣ свадьбы и другіе обряды язическіе совершались» [48]), інші -

залишками давніх поселень [49]. Переконливі докази на користь житлового та фортифікаційного характеру городищ навів Д. Самоквасов [50]. Тривалий час городища різних культурно-історичних епох розглядалися загалом і лише згодом завдяки археологічним розкопкам було покладено початок вивченню власне давньоруських городищ.

Друга половина XIX - початок XX ст. позначилися значними за масштабами розкопками слов'янських курганів, а дослідження давньоруських укріплених поселень майже не проводилися, оскільки їх вивчення здавалося досить малоефективним (переваги надавалися значним колекціям старожитностей) і було надто трудомістким. Для визначення культурно-хронологічних рис городища вважали достатнім проаналізувати дані писемних джерел і порівняти їх з планом укріпленого пункту чи розкопати розташовані поблизу кургани та зібрати знахідки на поверхні самої пам'ятки [51]. Проте ряд дослідників (В. Антонович, А. Андріяшев, В. Ляскоронський, Л. Падалка, М. Макаренко та ін.) продовжили розпочату Д. Самоквасовим роботу з систематизації городищ [52]. На деяких з них було проведено розкопки (М. Біляшівський, В. Хвойка) [53]. Дані розкопок та аналіз писемних джерел XVI-XVIII ст. дали можливість остаточно виключити з числа давніх поселень майдани - залишки великих курганів, розритих для виробництва селітри [54]. Але цей етап археологічного вивчення давньоруських пам'яток (60—70 рр. XIX ст. - 30 рр. XX ст.) характеризують не стільки незначні масштаби розкопок городищ, скільки удосконалення їх методики (перехід від розкопок траншеями до досліджень широкими площами, зважаючи на стратиграфію пам'ятки), а також розробка методичних основ лабораторних досліджень.

З 30-х рр. XX ст. у вітчизняній науці почався новий період розвитку археологічних знань (осмислення культурно-історичного процесу з позицій радянського марксизму було покладено в основу археологічних досліджень). Розпочалися масштабні розкопки городищ, крім того, значну увагу приділяли теоретичному осмисленню отриманої інформації. Систематизовані археологами матеріали розкопок (разом із свідченнями писемних джерел) дали можливість акцентувати увагу на таких аспектах вивчення городищ, як: топографія та планування оборонних споруд (П. Раппопорт, М. Кучера); будова укріплень та характер забудови (П. Раппопорт, М. Кучера); типологія (П. Раппопорт, В. Довженок, А. Куза, П. Толочко, М. Кучера); господарський характер

(Б. Рибаків, Б. Колчин, М. Седова, В. Довженок, В. Даркевич, В. Янін та ін.); хронологічні й територіальні особливості (А. Куза, М. Кучера); походження та становлення давньоруських міст (М. Тихомиров, Б. Рибаків, П. Толочко та ін.); демографічна ситуація, її регіональні і хронологічні особливості (П. Толочко); міська влада та управління (П. Толочко, О. Толочко).

Досліджуючи городища як пам'ятки насамперед фортифікаційного будівництва та військово-інженерного мистецтва [55], П. Раппопорт розробив їх типологічну класифікацію для різних історико-географічних областей Русі, яка певною мірою відповідає сучасному етапу в розвитку археологічної науки. Автор характеризував городища, враховуючи їх топографічне місцезположення та планувальну структуру укріплень; виділяв острівні, мисові, округлі, напівкруглі, складно-мисові, складні, «волинського типу» [56] (крім того, як окрему групу розглядав через наявність дуже складної системи валів та ровів, що розташовуються кількома (трима, чотири) рядами, городища Болохівської землі [57]). На його думку, значна різноманітність типів, розмірів та конструкцій городищ пояснюється не лише хронологічними відмінностями чи географічними умовами, а й соціальними рисами укріплених поселень (розглядав обшинні укріплення, міста, замки, фортеці [58]). Досліджуючи питання класифікації городищ за топографічним місцезположенням і плануванням оборонних споруд (тобто за зовнішніми ознаками), М. Кучера зазначав, що при аналізі праць П. Раппопорта можна виділити кілька принципів його класифікації, а саме: залежність форми городищ від природних захисних умов місцевості-рельєфу; ступінь ускладненості їх плану, зумовлений структурою укріплень (враховується співвідношення розмірів складових частин); соціальний аспект [59]. Разом з тим, на його погляд, класифікація П. Раппопорта не повністю конкретизує планувальні особливості городищ, охоплюючи серед них лише найпоширеніші типи [60]. Зокрема, термін «складно-мисові городища» штучно обмежує коло пам'яток з аналогічним плануванням. Не зовсім виправданим, як зауважував М. Кучера, є й відокремлення складних округлих городищ, адже вони відрізняються від інших не формою, а просторовим співвідношенням укріплених частин. Враховуючи те, що принцип класифікації городищ на планувальні типи за їх соціальним змістом суперечить принципу поділу за співвідношенням розмірів укріплених частин, дослідник наголошував, що лише

після з'ясування самого планування можна розглядати питання про вплив на це соціального чинника.

М. Кучера підкреслював, що при класифікації городищ варто враховувати два чинники - об'єктивний (природно-топографічний) і суб'єктивний (суспільно-історичний) [61]. Розробляючи власну класифікацію [62], дослідник насамперед поділяв городища на прості та складні. Типи простих городищ визначаються, на його думку, за топографічним місцеположенням з позначенням форми (для городищ з правильним геометричним планом) і структури укріплень (якщо вони багаторядні), а типи складних городищ - за планувальною структурою з позначенням топографічного місцеположення укріплень (якщо вони багаторядні) і форми (якщо вона має конкретне визначення). З нашого погляду, важливим є те, що запропонована ним схема класифікації городищ за топографічним місцеположенням і планувальною структурою передбачає можливість у разі потреби конкретизації та доповнення новими ознаками, не порушуючи принципів самої класифікації, а, крім того, класифікація придатна для розгляду не лише городищ давньоруського часу, а й інших періодів.

Соціальні ознаки як основні в типологічній класифікації городищ розглядали В. Довженок та А. Куза. В. Довженок виділяв чотири основні типи поселень (зазначаючи, що чітких меж між окремими типами не існувало, але кожний пункт мав свою основну соціальну рису, яка й визначала його належність до певного типу поселень): 1) неукріплені села, де мешкали особисто вільні общинники і феодално залежні селяни; 2) укріплені двори феодалів - феодалні замки, де мешкали їхні власники, вотчинна адміністрація і челядь; 3) сторожові оборонні пункти-гради, на яких проживали різні представники військового стану; 4) міста як ремісничі, торгові, політичні та культурні центри [63]. Звичайно, соціальні риси дослідник розглядав у дусі свого часу, тобто у контексті феодалізму. А. Куза запропонував соціально-історичну типологію давньоруських укріплених поселень кінця IX - середини XII ст.: IX - початок XI ст. - укріплені поселення сільських громад, центри племен, дружинні табори-стани, перші адміністративно-військові центри волостей, ранні міста, сторожові фортеці (з II половини X ст.); XI - початок XII ст. - садиби-замки, адміністративно-військові центри волостей та погостів, сторожові фортеці, міста; середина XII - середина XIII ст. - садиби-замки, адміністративно-військові центри волостей та погостів, сторожові фортеці, старші

та молодші (пригородні) міста [64]. Слід зазначити, що, маючи на меті соціально-історичну інтерпретацію пам'яток, А. Куза вважав за необхідне узагальнити типологічну схему П. Раппопорта, розподіливши всі пам'ятки на чотири типи залежно від того, чи повторюють оборонні споруди особливості рельєфу місцевості і наскільки [65]. На нашу думку, таке узагальнення є мало-результативним, про що свідчить рівень подальшого використання дослідником запропонованої типології. Питанню соціальної типології давньоруських міст приділяє увагу і П. Толочко [66], вказуючи, що вони відрізнялися за своєю соціально-економічною структурою, характером політичного устрою, місцем у державному розвитку [67].

Щодо будови укріплень та характеру забудови городищ найактуальнішими на сучасному етапі досліджень є висновки М. Кучери. Він розглядав вали [68] як основний компонент штучних укріплень городищ, поділяючи їх на ті, що мають у земляному насипу залишки дерев'яних конструкцій (зрубних чи стовпових) та земляні вали без спеціальних конструкцій. Зрубна конструкція укріплень передбачає вали з городнями, вали з городнями і клітьми та укріплення з клітей і є порівняно із стовповою конструкцією, як наголошував дослідник, більш досконалою в архітектурному й оборонному відношенні. Він не залишив поза увагою і різновидності зрубних конструкцій відповідно до схеми їх планування [69]. Стіна в наземній частині мала таку саму конструкцію, як і у валу (зрубну або стовпову) [70]. Завдяки насамперед, розкопкам на значній площі встановлюються ступінь забудови городищ і типи планування (шахово-рядовий (подвірньо-рядовий), рядовий (кільцевий і лінійний) та суцільної маловиразної в плані забудови) [71], які не є обов'язковим показником соціального стану населення, оскільки планування житлово-господарських комплексів залежало і від форми укріплення, площі та від інших топографічних особливостей рельєфу [72].

Більшість науковців зосереджують увагу на аналізі господарського характеру городищ. Грунтовно дослідив давньоруське ремесло Б. Рибаків [73], особливо детально охарактеризувавши ремесла у містах. На сьогодні, звісно, праця Б. Рибаків має цілу низку зауважень, хоч і залишається найфундаментальнішою. З нашого погляду важливим є те, що саме вона відкрила цілий напрям в археологічних дослідженнях. Ряд науковців акцентують увагу на вивченні окремих галузей давньоруського ремесла. Металургію та металообробку досліджував, зокрема, Б. Колчин

[74], ювелірну справу - Г. Корзухіна [75], М. Седова [76], Н. Риндіна [77], Т. Макарова [78], виробництво скла - Ю. Шапова [79], деревообробне виробництво - Б. Колчин [80], ткацтво - А. Нахлик [81], шкіряне виробництво - С. Ізюмова [82] тощо. Оскільки жителі міських центрів зберігали тісний зв'язок із сільським господарством, важливим для вивчення міської культури є й деякі особливості, зокрема, землеробства, що знайшли відображення в узагальнюючій праці В. Довженка [83]. Досліджуючи господарський характер городищ, науковці приділяли значну увагу торгівлі, особливо міжнародній [84], а також розвитку грошової системи [85].

Хронологічні й територіальні особливості давньоруських городищ розглядалися, зокрема, М. Кучерою, який звертав увагу на відмінності в топографічному положенні та плануванні городищ, в конструкції укріплень, а також на їх функціональні особливості [86]. Ставлячи завдання проаналізувати загальні та своєрідні риси населених пунктів, А. Куза розглядав найважливіші міста Русі [87] та малі міста середини XII-XIII ст. враховуючи їх належність до земель-князівств [88]. Значне розширення географії розкопок дало змогу накреслити особливості урбанізаційного розвитку в тих чи інших областях Давньої Русі [89].

Посилаючись на праці М. Тихомирова та П. Толочка [90], М. Кучера констатував, що проблема походження та розвитку давньоруських міст висвітлена в літературі і зупинятися на цих питаннях недоцільно [91]. На наш погляд, нині цей напрям вивчення давньоруських городищ потребує деякого перегляду в контексті сучасних методологічних підходів до осмислення культурно-історичного процесу. Але варто погодитись, що названа проблематика насправді постійно привертала увагу науковців. Історіографічний огляд проблеми походження давньоруських міст подавався, зокрема, А. Кузою [92], який об'єднав різні погляди на порушене питання в дві групи та підкреслював, що дослідники не лише реконструюють шляхи становлення окремих міських центрів, а й окреслюють етапи розвитку урбанізаційного процесу загалом, приділяючи увагу також його передумовам, формам та їхній сутності [93].

Вивчення (на основі даних про площу поселення, розміри садиб, кількість їх одночасного функціонування) демографічної ситуації, її регіональних та хронологічних особливостей є, на думку П. Толочка, досить перспективним напрямом [94].

Значна увага приділялась також вивченню міського управління [95]. П. Толочко наголошує, що огляд соціального статусу та компетенції основних органів міського управління дає підстави розглядати їх як інститути княжої влади вже на початкових етапах розвитку державності [96]. Законодавча влада князя поширювалася практично на всі сфери міського життя (регламентувала норми міського життя, надходження даних на користь держави, відала міським земельним фондом, комунальним благоустроєм, визначала місце в міському управлінні церкви та її сановників) [97].

Безперечно, панування радянського марксизму як методологічної основи наукових досліджень звужувало напрями і тематику вивчення урбанізаційних центрів Русі. Особливо виразно проявилась неувага до вивчення міського способу життя через поведінку індивідів, психологію людей, які мешкали в умовах урбанізованого середовища. Нав'язливі стереотипи і догматизовані формули обмежували також методи та способи дослідження в урбаністиці.

Порівняно з вітчизняною зарубіжна наука має суттєві відмінності у традиції вивчення середньовічних міських центрів. У західноєвропейській науці досить довгий час були пріоритетними такі напрями, як виникнення міста і формування міської цивілізації, розвиток урбанізаційних процесів у різних європейських державах та історичних регіонах, аналіз соціальних і демографічних структур, економічних циклів і кон'юнктури, опозиції міського і сільського світів. Згодом на прикладі міських центрів реконструюють моделі демографічної поведінки, вивчають її динаміку залежно від соціальної, культурної і релігійної приналежності, регіональних особливостей, а також реконструюють сімейні структури, аналізують міграційні процеси тощо. На матеріалі середньовічних міст формуються та випробовуються нові методики і теорії, зокрема, в сфері «історії повсякденності», «мікроісторії», «історії ментальності», «еко-історії» та ін. Нова концепція середньовічного міста та урбанізації, новий підхід до їх вивчення, запропонований французькими медієвістами (зокрема, і насамперед, Ж. Ле Гоффом та Ж. Дюбі), знайшли своє відображення в «Історії міської Франції» [98]. Аналізуючи значний проміжок часу (від античності до XX ст.) на динамічному просторі історичної території Франції (території, що в окремі історичні періоди мала те чи інше відношення до французької державності), науковці намагалися осмислити місто як специфічний соціокультурний феномен. Вони, зокрема, підкреслюють своєрідність

природи середньовічного міста, розглядають його як складову (*comme partie intégrante*) в системі феодалізму, зауважуючи, що місто через свою економічну логіку, яка базується більше на грошах, ніж на землі, а також завдяки своїй системі цінностей, яка протиставляє аристократичному ідеалу вертикальної ієрархії ієрархію горизонтальну, та своїм уявленням про час та працю могло впливати зсередини на феодальну систему, тим самим трансформуючи її [99]. В межах концепції «тотальної» історії Ж. Ле Гофф розглядає вплив християнських уявлень, зокрема християнської моделі міста, на організацію та сприйняття міського простору [100]. Нові тенденції визначилися також у сфері соціальних досліджень середньовічного міста. Співвідношення міста та держави, соціальна структура міського населення і особливо роль і місце міського патриціату, міське управління та міське право - саме ці питання порушуються насамперед у загальних працях, витісняючи на друге місце проблеми міської економіки [101]. Але до традиційних аспектів додаються, зокрема, дослідження щодо зниження соціального статусу, утворення маргінальних груп [102], а також вивчення соціальної топографії, форм повсякденності, ціннісних орієнтацій, стереотипів поведінки різних груп міського населення тощо.

Окремо слід зупинитися на певній зміні парадигм у сучасній російській медієвістичній урбаністиці. На матеріалах Західної Європи російські науковці акцентують увагу насамперед на малодосліджених та дискусійних питаннях і темах історії міста. А. Ястребицька наголошує, що нова теоретико-методологічна основа «дає змогу сформулювати власне розуміння ряду ключових проблем, що стосуються природи середньовічного міста та його ранньої історії, принципів типологізації, специфіки і форм середньовічної урбанізації, її змін у часі та просторі, особливостей сімейних інститутів, своєрідності соціокультурних процесів та ціннісних орієнтацій в урбанізованому середовищі європейського середньовічного суспільства» [103]. Але у своєму дослідженні науковець зупиняється лише на аналізі низки праць і наукових напрямів, у яких динаміка концептуально виражена найповніше і найпоширеніше, тобто дослідження має переважно історіографічний характер. А. Ястребицька приділяє увагу й огляду деяких праць, присвячених давньоруському місту [104], однак, критикуючи категоричне протиставлення давньоруських та західноєвропейських середньовічних міст [105], не вдається до ґрунтовної, з нашого погляду, аргументації в контексті сучасних методологіч-

них підходів. На думку А. Сванідзе, вивчаючи місто як трансісторичний феномен, слід врахувати насамперед три рівні й аспекти: 1) узагальнюючу характеристику міста як явища спільної історії людства; 2) «горизонтальну» характеристику міста на кожному окремому етапі його власної та загальної історії, в системі зв'язків та умов кожного суспільства; 3) «вертикальний» аналіз еволюції міста протягом усієї історії [106]. Оскільки російська історіографія має, як зазначає А. Сванідзе, лише відносно вивчений «горизонтальний» рівень, колектив авторів зосередив увагу на фундаментальному дослідженні [107] західноєвропейського середньовічного міста «як історичного феномена, як органічної складової частини і динамічного чинника своєї епохи, одного з найважливіших джерел формування і розвитку системи відносин Середньовіччя, а потім, пізніше і ширше, - всієї цивілізації регіону в цілому і, нарешті, як якісного ступеня в загальноісторичному процесі урбанізації» [108]. Не применшуючи значення названого видання, слід наголосити, що, попри всі намагання відійти від стандартності, стереотипності в постановці і вирішенні загальних проблем, у деяких випадках ми відчуваємо цю саму стереотипність. Пригадаймо хоча б коментарі А. Сванідзе в короткому історіографічному огляді питання про соціальну природу і роль міста в межах середньовічної епохи [109], коли, критикуючи одне кліше («середньовічне місто - центр ремесла і торгівлі»), дослідниця не враховує ряд інших. Успадковані уявлення про феодалізм та середньовіччя вимагають переосмислення [110]. Нині ми можемо констатувати, що останнім часом інтерес російських науковців до урбаністики значно зростає, про що свідчить низка публікацій [111].

Поступово українська археологія також доходить висновку про необхідність розширення способів і методів пізнання в дослідженні феномена міста [112]. Використовуючи дані геоморфології, М. Сагайдак пояснює особливості історичної стратиграфії Подолу у взаємозв'язках із впливами тектонічних рухів і, зіставляючи їх із побутуванням поселень у Верхньому місті, пропонує новий погляд на зародження Києва [113]. Слід звернути увагу й на методіку дослідження Ф. Андрощуком слов'яно-скандинавських культурних зв'язків, які вплинули на формування давньоруської культури в межириччі Дніпра та Десни, тим паче, що дослідником для давньоруського часу за реперну пам'ятку визнано матеріали Шестовицького археологічного комплексу [114]. Більш об'єктивному співвідношенню даних писемних та археологічних джерел

сприяє, на його думку, аналіз писемних відомостей з позиції реконструкції ідеологічних моделей минулого, адже вони є текстовим уособленням ментальності тієї людської спільноти, серед якої створювалися [115].

Отже, підтримуючи погляди деяких дослідників, слід наголосити, що зібрані відомості про більшість давньоруських городищ, але навіть на емпіричному рівні досліджено їх далеко не рівнозначно [116]. Однак пам'ятки, вивчені в джерелознавчому плані, мають значні інформаційні можливості, придатні для подальшого багатоаспектного аналізу. В теоретичному ос-

мисленні матеріалів городищ нині лишаються відкритими чимало поставлених питань.

Кожен етап історіографії відзначається типовими саме для нього методологічними підходами до осмислення культурно-історичного процесу, проблематикою, методами і способами дослідження, введенням в обіг нових джерел, істотними змінами в організації дослідницької роботи. На сучасному етапі вивчення давньоруських городищ важливим є їх аналіз у контексті культурологічного знання, необхідний для розуміння феномена урбанізаційних структур Русі.

1. ПСРЛ. - Т.2. Ипатьевская летопись. - М.: Языки русской культуры, 1998. - 648 с.
2. ПСРЛ. — Т.1. Лаврентьевская летопись. - М.: Языки русской культуры, 1997. - 496 с.
3. ПСРЛ. - Т.3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М.: Языки русской культуры, 2000. - 692 с, ил.
4. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. - М.: Госполитиздат, 1956. - С. 12-15; 32-43.
5. Куза А. В. Малые города Древней Руси. - М.: Наука, 1989.-С. 34.
6. ПСРЛ. - Т.3. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. - М.: Языки русской культуры, 2000.
7. Тихомиров М. Н. «Список русских городов дальних и ближних» // Исторические записки. - Т. 40. - М.: Изд-во АН СССР, 1952. - С. 216-219.
8. Рыбаков Б. А. Древние русы // СА. - 1953. - Т. XVII.
9. Рыбаков Б. А. Русские карты Московии XV - начала XVI в. - М., 1974.
10. Куза А. В. Вказ. праця. - С. 30-32.
11. Каптанов С. М. Из истории русского средневекового источника. Акты X - XVI вв. - М., 1996.
12. Древнерусские княжеские уставы. XI-XV вв. - М.: Наука, 1976. - С. 140-146.
13. Памятники литературы Древней Руси. Начало русской литературы. XI - начало XII века. - М.: Художественная литература, 1978. - 463 с, ил.; Памятники литературы Древней Руси. XII век. - М.: Художественная литература, 1980. - 707 с; Памятники литературы Древней Руси. XIII век. - М.: Художественная литература, 1981. - 616 с, ил.
14. Константин Багрянородный. Об управлении империей / Текст, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1991. - 496 с.
15. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. - М.: Госполитиздат, 1956. - С. 14.
16. Древняя Русь в свете зарубежных источников. - М.: Логос. 1999. - С. 152.
17. Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1988. - 180 с.
18. Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Перевод и комментарий [А. П. Ковалевского]. -Л.,1939. - С. 78-83.
19. Древняя Русь в свете зарубежных источников. - М.: Логос, 1999. - С. 214-215.
20. Там само. - С. 292-294.
21. Латиноязычные источники по истории Древней Руси. - Т. 1. Германия IX - первой половины XII в. - М.-Л.: Институт истории СССР, 1989.; Назаренко А. В. немецкие латиноязычные источники IX-XI веков / Тексты, перевод, комментарий. - М., 1993.
22. Матузова В. И. Английские средневековые источники IX—XIII вв. / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1979.-268 с.
23. Шавелева Н. Н. Польские латиноязычные средневековые источники / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1990.-211 с.
24. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI-XIII вв. - М.: Изд-во МГУ, 1987. - С. 51-250.
25. Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1977. - С. 32-38; Мельникова Е. А. Скандинавские рунические надписи. Новые находки и интерпретации / Тексты, перевод, комментарий. - М., 2001.
26. Джаксон Т. Н. AUSTRI GÖRDUM: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - С. 49-59.
27. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.) / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1993. - 304 с; Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.) / Тексты, перевод, комментарий. - М., 1994.; Джаксон Т.Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI - середина XIII в.) / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 2000. - 366 с.
28. Древнерусские города в древнескандинавской письменности / Тексты. Перевод. Комментарий. - М.: Наука, 1987.-С. 119- 125.
29. Там само. - С. 126-128.
30. Там само. - С. 31-37.
31. Мельникова Е. А. Древнескандинавские географические сочинения / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Наука, 1986. - С. 36-37.
32. Там само. - С. 36, табл.
33. Древнерусские города в древнескандинавской письменности / Тексты. Перевод. Комментарий. - М.: Наука, 1987.-С. 13.
34. Глазырина Г. В. Исландские викингские саги о Северной Руси / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Научно-издательский центр «Ладомир», 1996. - С. 34.
35. Там само. - С. 47-116.
36. Глазырина Г. В. Сага об Ингваре Путешественнике / Тексты, перевод, комментарий. - М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2002. - С. 199—380.
37. Там само. - С. 150.
38. Джаксон Т. Н. AUSTRI GÖRDUM: Древнерусские то-

- понимы в древнескандинавских источниках. - М.: Языки славянской культуры, 2001. - С. 158.
39. Куза А. В. Вказ. праця. - С. 34.
 40. Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 38; 412-416; 30-31, Табл. 1.
 41. Там само. - С. 38.
 42. Там само; Куза А. В. Вказ. праця. - С. 35.
 43. Напр.: *Ранпорт П. А.* Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв. // МИА. - № 52. - Т.V. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1956. - С. 9-19; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 7-28; Куза А. В. Вказ. праця. - С. 14-39; *Толочко П. П.* Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - С. 5-16.
 44. Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 7-28; Куза А. В. Вказ. праця. - С. 14-29.
 45. Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 27.
 46. Напр.: *Генинг В. Ф.* Теоретическое знание в археологии // Методологические проблемы общественных наук. - К.: Наук, думка, 1985. - С. 231-238; *Генинг В. Ф.* Актуальные проблемы современного этапа развития археологических знаний // Археология. - 1987. - Вып. 57. - С. 1-9; *Генинг В. Ф., Генинг В. В.* Очерки философии социоархеологии. Проблема обоснования социоархеологических исследований в археологии. - К.: МСНИП «Теллус», 1992. - С. 57-62.
 47. *Ходаковский З. Д.* Розыскания касательно Русской Истории // Вестник Европы. - Ч. 107. - № 20. - М.: Университетская Типография, 1819. - С. 280; Путевые записки Ходаковского // Журнал Министерства Народного Просвещения. - Ч. 20. - № 12. - СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1838. - С. 488, прим.; *Погодин М. Л.* Исследования, замечания и лекции о русской истории. - Т. 2. Происхождение варягов-Руси. О словах. - М.: Университетская Типография, 1846. - С. 400-402; *Срезневский И. И.* Святилища и обряды языческого богослужения древних славян, по свидетельствам современным и преданиям. - Харьков: Университетская Типография, 1846. - С. 35-41.
 48. *Ходаковский З. Д.* Розыскания касательно Русской Истории // Вестник Европы. - Ч. 107. - № 20. - М.: Университетская Типография, 1819. - С. 280.
 49. *Калайдович К. Ф.* Письма об археологических исследованиях в Рязанской губернии. - М., 1823. - С. 62; *Пассек В.* Курганы и городища Харьковского, Валковского и Полтавского уездов // Русский исторический сборник. - Т. III. - Кн. 2. - М.: Университетская Типография, 1839. - С. 203; *Фундуклей И.* Обзорение могил валов и городищ Киевской губернии. - К.: Типография Эеофила Гликсберга, 1848. - С. 94, 113-124.
 50. *Самоквасов Д. Я.* Древние города России / Историко-юридическое исследование. - СПб.: Типография К. Замысловского, 1873. - 162 с, 25 с. приложений; *Самоквасов Д. Я.* Историческое значение городищ // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 года. - Т. 1. - К.: Типография Императорского университета Св. Владимира, 1878. - С. 225-235.
 51. *Антонович В. Б.* О городищах до-княжеского и удельно-вечевого периода, находящихся в западной части древней Киевской земли // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. - Кн. 3. - К.: Типография В. I. Завадзкого, 1889. - С. 11-12.
 52. Напр.: Там само. - С. 10-16; *Андрияшев А. М.* Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. - К., 1887 - С. 51-99; *Ляскоронский В. Г.* Городища, курганы и длинные (змиевые) валы, находящиеся в бассейне р. Сулы // Труды XI Археологического съезда в Киеве. - Т. 1. - М., 1901. - С. 404-457; *Ляскоронский В. Г.* Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению рр. Псла и Ворсклы // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. 1905. - Т. 1. - М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. - С. 158-198; *Ляскоронский В. Г.* Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области днепровского левобережья // Труды XIV Археологического съезда. 1911. - Т. 3. - М.: Типография О-ва распр. полезн. кн., 1911. - С. 1-82.; *Падалка Л. В.* О древних городках, городищах и насыпных валах на территории нынешней Полтавской губернии // Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии. - Вып. 1. - Полтава: Электрическая Типо-литография И.А. Дохмана, 1905. - С. 155-214.; *Макаренко Н. Е.* Городища и курганы Полтавской губернии (Сборник топографических сведений). - Полтава: Тип. Т-во Печатного Дѣла, 1917. - С. 1-56.
 53. Напр.: *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891г. // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. - Кн.VI. - К.: Типография Императорского Ун-та Св. Владимира, 1892. - С. 21-23; *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1891г. // Киевская старина. - Т. XXXVI, № 1. - К.: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1892. - С. 61-104; *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // Киевская старина. - Т. XLI, № 4. - К.: Типография Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1893. - С. 134-146; *Беляшевский Н. Ф.* Раскопки на городище Княжа гора // АЛЮР. - Т. 1. - К., 1899. - С. 60-61; Хвойка В.В. Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Труды XII Археологического съезда в Харькове. 1902 г. - Т. 1. - М.: Товарищество типографии А.И. Мамонтова, 1905. - С. 93-104; *Хвойка В. В.* Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена (по раскопкам). - К.: Типография «Т-во Е.А. Синькевич», 1913. - 103 с.
 54. *Спицын А. А.* Майданы // Записки Отделения Русской и Славянской Археологии Императорского Русского Археологического Общества. - Т. VIII. - Вып. 1. - СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1906. - С. 1-28.
 55. *Ранпорт П. А.* Вказ. праця. - 184 с; *Ранпорт П. А.* Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной и Северо-Западной Руси X-XV вв. // МИА. - № 105. - М. - Л.: Изд-во АН СССР, 1961. - 248 с; *Ранпорт П. А.* Военное зодчество западнорусских земель X - XIV вв. // МИА. - № 140. - Л.: Наука, ЛО, 1967.-241 с.
 56. Там само. - С. 11-13.
 57. Там само. - С. 72.
 58. Там само. - С. 185-194.
 59. *Кучера М. П.* Слов'яно-руські городища VIII - XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. - К.: ІА НАН України, 1999. - С. 10-11.
 60. Там само. - С. 11-12.
 61. Там само. - С. 13.
 62. Там само. - С. 13-27.
 63. *Довженко В. Й.* Про типи городищ Київської Русі II

- Археологія. - 1975. - Вип. 16. - С 3-14.
64. Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 51.
65. Там само. - С. 39-40.
66. Толочко П. П. Киев и киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XI-XIII вв. - К.: Наук, думка, 1980. - С. 160 - 163; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - С. 161-184.
67. Там само. - С. 184.
68. Кучера М. П. Вказ. праця. - С. 61-77.
69. Там само. - С. 63.
70. Там само. - С. 77-82.
71. Там само. - С. 88-113.
72. Там само. - С. 112.
73. Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. — М.: Изд-во АН СССР, 1948. — 792 с.
74. Колчин Б. А. Чёрная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) // МИА. - № 32. - М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953. - 259 с; Колчин Б. А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Велико-го (Продукция, технология.) // МИА. - № 65. - Т. II. Труды Новгородской археологической экспедиции. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 7-120.
75. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX—XIII вв. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. — 156 с.
76. Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.) // МИА. - № 65. - Т. II. Труды Новгородской археологической экспедиции. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 223-261; Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X - XV вв.). - М.: Наука, 1981. - 195 с.
77. Рындин Н. В. Технология производства новгородских ювелиров // МИА. - № 117. - Т. III. Новые методы в археологии / Труды Новгородской археологической экспедиции. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 200-268.
78. Макарова Т. И. Перегородчатые эмали Древней Руси. - М.: Наука, 1975. - 135 с.
79. Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. - М.: Изд-во МГУ, 1972. - 215 с.
80. Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия // САИ. - Вып. Е 1 - 55. - М.: Наука, 1968. - 183 с.
81. Нахлик А. Ткани Новгорода. Опыт технологического анализа // МИА. - № 123. - Т. IV. Жилища древнего Новгорода / Труды Новгородской археологической экспедиции. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 228-313.
82. Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого // МИА. - № 65. - Т. II. Труды Новгородской археологической экспедиции. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 192-222.
83. Довженко В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. - К.: Вид-во АН УРСР, 1961. - 267 с.
84. Напр.: Даркевич В. П. Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X-XIV вв.) // САИ. - Вып. Е 1 - 57. - М.: Наука, 1966. - 148 с; Даркевич В. П. Светское искусство Византии. Произведение византийского художественного ремесла в Восточной Европе X-III вв. - М.: Искусство, 1975. - 350 с; Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII—XIII вв. Произведения восточной торевтики на территории Европейской части СССР и Зауралья. - М.: Наука, 1976. - 199 с; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 387-411.
85. Напр.: Янин В. Л. Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. - М.: Изд-во Московского ун-та, 1956. - 207 с; Снасский И. Г. Русская монетная система / Историко-нумизматический очерк. - Л.: Аврора, 1970. - 256 с; Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 364-375.
86. Кучера М. П. Вказ. праця. - С. 40-61, 83-84, 114-169.
87. Археология СССР с древнейших времен до средневековья: В 20 т. - Т. 7. Древняя Русь. Город, замок, село. - М.: Наука, 1985. - С. 66-94.
88. Куза А. В. Вказ. праця. - С. 71-120.
89. Напр.: Кучера М. П., Сухобоков А. В., Беляева С. А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). - К.: Наук, думка, 1984. - 196 с; Штыхов Г. В. Археологическая карта Белоруссии. - Вып. 2. Памятники железного века и эпохи феодализма. - Минск: Польша, 1971. - 276 с; Кухаренко Ю. В. Средневековые памятники Полесья // САИ. - Вып. Е 1 - 57. - М.: Изд-во АН СССР, 1961. - 40 с, 13 отд. листов илл. и карт в папке.; Лысенко П. Ф. Города Туровской земли. - Минск: Наука и техника, 1974. - 200 с; Штыхов Г. В. Города Полоцкой земли (IX-XIII вв.). - Минск: Наука и техника, 1978. - 159 с.
90. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. - М.: Госполитиздат, 1956. - 477 с; Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - 256 с.
91. Кучера М. П. Вказ. праця. - С. 173.
92. Куза А. В. Вказ. праця. - С. 142-152.
93. Там само. - С. 152.
94. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - С. 185 - 204.
95. Там само. - С. 205 - 231; Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. - К.: Наук., думка, 1992. - 223 с.
96. Толочко П. П. Древнерусский феодальный город. - К.: Наук, думка, 1989. - С. 231.
97. Там само. - С. 209.
98. Histoire de la France urbaine. - Т. 1. La ville antique des origines au IX-e s. - P., 1980.; Ibid. - Т. 2. La ville médiévale. Des Carolingiens a la Renaissance. - P., 1980.
99. Le Goff J. Le Phénomène urban dans le système feudal // Histoire de la France urbaine. - Т. 2. La ville médiévale. Des Carolingiens a la Renaissance. - P., 1980. - P. 241.
100. Le Goff J. L'apogée de la France urbaine médiévale. 1150-1330 // Histoire de la France urbaine. - Т. 2. La ville médiévale. Des Carolingiens a la Renaissance. - P., 1980. - P. 19-35, 367-400.
101. Rigaudiere A. Gouverner la ville au Moyen Âge. - P., 1992. - 350 p.; Religion et société urbaine au Moyen Âge: Études offertes à Jean-Louis Biget par ses anciens élèves / Réunies par Boucheron P., Chiffolleau J., Préf. de Toubert P. - P.: Publ. de la Sorbonne, 2000. - 567 p. Ця ж тенденція характерна і для інших країн: Tandeckij J. Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Przas Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych. - Torun: Wydaw. Uniw. Nikolaja Kopernika, 2001. - 210 s.
102. Le Goff J. Les marginaux dans l'Occident médiéval // Les marginaux et les exulés dans l'histoire. - P., 1979.
103. Ястребицкая А. Л. Европейский город (Средние века - раннее Новое время). Введение в современную урбанистику. - М.: ИНИОН РАН, 1993. - С. 7.
104. Там само. - С. 249 - 257.; Див. також: Ястребицкая А. Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. - М.: Интерпракс, 1995. - С. 129—139.

105. *Ястребицкая А. Л.* Европейский город (Средние века - раннее Новое время). Введение в современную урбанистику. - М.: ИНИОН РАН, 1993. - С. 256-257.; *Ястребицкая А. Л.* Средневековая культура и город в новой исторической науке. - М.: Интерпракс, 1995. - С. 138-139.
106. Город в средневековой цивилизации Западной Европы: В 4 т. - Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. - М.: Наука, 1999. - С. 10.
107. Там само. - 390 с; Там само. - Т. 2. Жизнь города и деятельность горожан. - М.: Наука, 1999. - 345 с; Там само. - Т. 3. Человек внутри городских стен. Формы общественных связей. - М.: Наука, 2000. - 378 с; Там само. - Т. 4. Extra muros: город, общество, государство. - М.: Наука, 2000. - 353 с.
108. Там само. - Т. 1. Феномен средневекового урбанизма. - М.: Наука, 1999. - С. 6.
109. Там само. - С. 16-17.
110. *Гуревич А. Я.* Средневековье как тип культуры // Антропология культуры. - Вып. 1. - М.: ОГИ, 2002. - С. 39-55.
111. Напр.: Столичные и периферийные города Руси и России в средние века и раннее Новое время, XI-XVIII вв.: Проблемы культуры и культурного наследия / Докл. Третьей науч. конф. (Муром, 17-20 мая 2000 г.). - М., 2003. - 352 с; *Носов К. С.* Русские крепости и осадная техника VIII-XVII вв. - М: Полигон, 2003. - 175 с; *Шаферова Л. А.* «Чужой» в средневековом городе // Личность, творчество и современность. - Красноярск, 2002. - Вып. 5. - С. 328-338; *Пачкунова Е. Э.* Возможности реконструкции частной жизни новгородцев XI-XV вв. по берестяным грамотам // Берестяные грамоты: 50 лет открытия и изучения. - М., 2003. - С. 125-133; *Луконин П. В.* Киевляне XI века в русских источниках и «Хронике» Титмара Мерзебургского // Древняя Русь. - М., 2003. - № 4. - С. 94-99.
112. *Сагайдак М. А.* Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // Національний університет «Києво-Могилянська академія». Магістеріум. - Вип. 6. Археологічні студії. - К.: Стилос, 2001. - С. 8.
113. Там само. - С. 6-18.
114. *Андрощук Ф. О.* Нормани і слов'яни у Подесенні (Моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). - К., 1999. - 140 с
115. Там само. - С. 7-8.
116. *Куза А. В.* Вказ. праця. - С. 34-36; *Кучера М. П.* Вказ. праця. - С. 188.

O. Bondarets

PECULIARITY OF LEARNING OF THE ANCIENT RUSS STRENGTHENED SETTLEMENTS

In this article are viewed sources and history of research of the Ancient Russ strengthened settlements. The author accents on the importance of its comprehension in context of the basic paradigms of culturological knowledge.